

Грін Олександр Олексійович

старший викладач

Закарпатського державного університету

**ЗАКАРПАТТЯ У ВІДНОСИНАХ МІЖ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНОЮ ТА
РАДЯНСЬКИМ СОЮЗОМ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.
РАДЯНСЬКО-ЧЕХОСЛОВАЦЬКИЙ ДОГОВІР 29 ЧЕРВНЯ 1945 РОКУ**

В статті, на основі наукового аналізу міжнародно-правових документів, архивних джерел і монографічної літератури, проаналізовано процес розвитку дипломатичних відносин між Чехословаччиною і Радянським Союзом в роки Другої світової війни, а також підписання 29 липня 1945 року відповідного договору між цими країнами. Автор робить висновок про те, що альтернативи приєднання Закарпатської України до Радянської України в тих конкретно-історичних умовах не існувало.

The process of the development of diplomatic relations between Czechoslovakia and the Soviet Union in the World War II and the signing of the treaty between these countries on the 29th of July 1945 are analyzed in this article on the basis of scientific analysis of the international documents, archives data and monographs. The author makes the conclusion that there wasn't any other alternative of annexing of Transcarpathian Ukraine to the Soviet Ukraine at those specific historical conditions.

Після розчленування Чехословаччини її уряд на чолі з президентом Е.Бенешем емігрував у Лондон і у 1940 році був визнаний Англією як офіційний уряд першої республіки в еміграції.

Подкарпатська Русь, як відомо, в березні 1939 року була окупована фашистською Угорщиною. Правда, абсолютна більшість держав світу,

в тому числі й Радянський Союз, цієї окупації офіційно не визнали. Отже, наш край юридично знаходився у складі ЧСР, а фактично з березня 1939 року до кінця жовтня 1944 року був складовою частиною Угорщини, яка теж обіцяла йому широку автономію.

Слід зазначити, що між СРСР і Чехословаччиною зберігалися дипломатичні відносини саме через уряд у Лондоні, було укладено цілий ряд договорів, уряди двох країн досить активно контактували між собою з різних питань воєнного і мирного характеру.

З травня 1941 року в Москві працювала спеціальна військова місія під керівництвом підполковника (з 1943 р. генерала) Г. Піка завданням якої до початку Великої Вітчизняної війни була передача інформації про Союз та Чехословаччину, зокрема про діяльність лондонського уряду, прийом біженців з окупованої ЧСР (в основному із Подкарпатської Русі) тощо [1, 91]. Початком війни до функції місії входило також формування військових частин на території СРСР і турбота про них.

Цілком закономірним є той факт, що у всіх офіційних договорах, під час переговорів, консультацій між офіційними особами двох країн «була присутня» проблема Закарпаття. Це пояснюється цілим рядом причин.

По-перше, у 1919 році Закарпаття добровільно увійшло до складу Чехословаччини, яка за вісімнадцять років вклала у розвиток нашого краю солідні інвестиції і не бажала втратити цю територію.

По-друге, фактом і реальністю залишається рух за возз'єднання Закарпаття з братами по той бік Карпат, який особливо активізувався в кінці 30-х років з ініціативи комуністів.

Аналізуючи архівні документи, зміст договорів, протоколи різних переговорів, можемо зробити однозначний висновок, що уряд СРСР, у тому числі Й. Сталін, весь час, а точніше до січня 1945 року, твердили, що визнають кордони Чехословаччини до Віденського арбітражу, а отже й Підкарпатську Русь в її складі.

Не було в цьому плані ніяких недоговірок і в політиці еміграційного

уряду Чехословаччини. Виступаючи в червні 1939 року в Чікаго, президент Е.Бенеш заявив: „Не визнаємо ніякої окупації, а через це наша держава для нас існує далі. Не приймаємо також віденський арбітражний договір про Словаччину і Підкарпатську Русь” [2, 37].

На підтвердження того, що Підкарпатська Русь залишається складовою частиною Чехословаччини, Бенеш у 1940 році до складу Державної Ради (малого парламенту) в Лондоні ввів нашого земляка П.Цібере, а через два роки ще одного представника із Закарпаття - комуніста І.Петрущака.

У 1941 році уряд Бенеша був визнаний США з окремою приміткою, що й ця країна визнає Чехословаччину в довоєнних кордонах.

У червні 1941 року уряд СРСР ще раз підтвердив, що визнає Чехословаччину в домюнхенських кордонах. У червні 1942 року радянський посол Богомолів інформував про це Чехословацький уряд офіційно, а 9 червня цього ж року це саме підтвердив Молотов у розмові з президентом Бенешом [2, 37] .

8 серпня 1942 року, виступаючи по лондонському радіо, посилаючись на розмову з Молотовим, Бенеш заявив: „Уряд Радянського Союзу не мав ніколи нічого спільного з Мюнхеном... і запевнює владу чехословацьку, що ані в справах чехословацьких кордонів ніяких змін з року 1938 і 1939 не визнає. Стоїть за чехословацькі кордони передомюнхенські” [1, 92].

12 грудня 1943 року в Москві з участю Бенеша був підписаний договір про дружбу між СРСР та ЧСР, в якому окремо зафіксовано, що уряди двох країн ніколи не будуть втручатися у внутрішні справи одна одної.

Виступаючи після цього по московському радіо, президент ЧСР, крім іншого, заявив „що нова звільнена Чехословаччина буде народною державою чехів, словаків і народу подкарпатського для цілого нашого тривалого майбутнього”.

З наближенням Червоної Армії до польсько-чехословацького кордону 8 травня 1944 року у Лондоні між урядами двох країн було підписано договір про те, що на перших звільнених чехословацьких землях буде призначений

урядовий делегат з відповідним штатом для відновлення чехословацької влади та адміністрації і допомоги командуванню Червоної Армії вирішувати справи воєнного часу.

Таким чином, протягом тривалого часу війни проблема Подкарпатської Русі у взаємовідносинах між двома країнами вважалася виключно внутрішньою справою Чехословаччини. СРСР визнавав наш край складовою частиною ЧСР, і питання про перегляд кордонів не ставилося. В теоретичному плані події розгорталися абсолютно нормально.

Зовсім по-іншому відбувався процес розв'язання питання про Подкарпатську Русь на практиці.

По-перше, закарпатці, учасники корпусу Л.Свободи, були позбавлені можливості визволяти свою рідну землю. Справа в тому, що в спішному порядку корпус був перепідпорядкований іншому фронтові і кинутий у бої за Дуклянський перевал. Можна здогадуватися, що командування Червоної Армії воїнів свободовців на Закарпаття не пустили, щоби ті не розповіли правду про знущання над ними після втечі в СРСР, про „переваги” радянського соціалізму взагалі.

По-друге, для чехословацької адміністрації на чолі з міністром Ф.Немецом були визначені для організації нової адміністрації Хустський, Тячівський, Рахівський, Севлюшський, Волівський округи, які взагалі не межували з власне Чехословаччиною. Цим самим дії адміністрації уже з самого початку були приречені на провал. Діяльність чехословацької місії проходила під суворим контролем командування Червоної Армії (Петров, Мехліс), яке навіть не дозволило доставити із Лондона до Хуста, де знаходився штаб Немеца, радіостанцію для зв'язку з послом ЧСР у Москві Фірлінгером.

По-третє, командування Червоної Армії почувало себе повним господарем на чужій території (Подкарпатська Русь юридично була складовою частиною Чехословаччини, з якою СРСР мав договір про дружбу і невтручання у внутрішні справи - авт.). Воно контролювало всю ситуацію в

краї, створювало свої комендатури, тимчасові військкомати, втручалося в суспільно-політичне життя, здійснювало незаконні акти проти громадян Підкарпатської Русі.

Яскравим прикладом незаконних дій командування Червоної Армії була мобілізація громадян іншої країни на фронт. Часто спекулюючи на бажанні закарпатців якнайшвидше створити необхідні умови для вирішення питання про возз'єднання тоді вже Закарпатської України з Радянською Україною, під час проведення мобілізації уповноважені Червоної Армії нерідко обманювали місцеве населення, а деколи навіть підкупляли його продуктами харчування, грошовими винагородами тощо.

Зараз добре відомо, що ненавчені військовій справі юнаки та чоловіки середнього віку були кинуті на фронт і багато з них загинуло на Дарговському перевалі, в інших регіонах Чехословаччини, Польщі і т.д. Про них ми зараз дізнаємося із дуже потрібних публікацій „Назвемо поіменно”.

Глава чехословацької адміністрації Ф.Немец та командуючий звільненої території генерал Гасал неодноразово протестували проти таких дій командування Червоної Армії, але ці протести до уваги не бралися.

З приводу цих подій в одній із телеграм до Лондону Немец повідомляв: „В справі набору до Червоної Армії я повідомляв письмово і усно командування фронту про те, що вступ до чужої армії вимагає згідно чехословацьких законів рішення президента. Командуючий Петров відповів, що наказ про набір дав мені тільки для відому, і що його дії є у відповідності з радянськими законами” [1, 94]. Тут слід підкреслити, що на той час на території Закарпатської України ніякі радянські закони ще не діяли. Отже, дії командування Червоної Армії були грубим свавіллям, втручанням у внутрішні справи іншої держави, порушенням елементарних міжнародних норм.

Паралельно йшов процес мобілізації добровольців до корпусу Л. Свободи, але співвідношення сил було на користь Червоної Армії. Це підтверджують такі дані: до Червоної Армії було мобілізовано понад 25

тисяч закарпатців, а до корпусу Л. Свободи з великими труднощами та всілякими перешкодами лише 6700 чоловік [1, 94]. Однак, проблему добровольців хотілося б оцінити з іншої точки зору, а саме підкреслити, що тисячі закарпатців, які воювали як на боці Червоної Армії, так і в своєму за громадянською належністю чехословацькому корпусі, внесли гідний і достатній вклад у боротьбу з фашизмом, своїми героїчними діями, а багато хто і життям, зробили все можливе, щоб їх родичі, земляки могли жити вільно, щасливо, за своїм волевиявленням у рідному краї.

Важливий етап у розвитку чехословацько-радянських відносин, у тому числі й стосовно Закарпаття, розпочався всередині 1944р. і продовжувався до першої половини 1945р. На цьому етапі вироблялась і нова концепція підходів до вирішення питання про кордони, в тому числі й про Закарпаття. 8 травня 1944 року в Лондоні була підписана угода між СРСР і Чехословаччиною про взаємовідносини між чехословацькою владою і радянськими військами на визволеній території. Угодою передбачалося, що головнокомандуючий радянськими військами матиме владу лише в межах зон ведення військових дій. На решті території вся повнота влади належатиме новій чехословацькій адміністрації в особі її Уповноважених.

20 жовтня 1944 року чехословацький уряд в еміграції прийняв рішення про від'їзд на визволену територію „Підкарпатську Русь” урядової делегації на чолі з міністром економіки і відбудови Ф.Немцем. Вже 28 жовтня він прибув на Закарпаття і радянське військове командування передало в його відання відповідно до вказаної угоди південно-східну частину краю. Ф.Немец створив у м.Хусті канцелярію урядового уповноваженого з президією на чолі та 14 відділами, що мали бути своерідними філіалами міністерств. Міста Ужгород, Берегово, Мукачево були оголошені прифронтною зоною, на якій управління здійснювало радянське військове командування з участю Народних Комітетів.

На цьому етапі розвитку подій СРСР почав грубо порушувати раніше укладені угоди, не утруднюючи себе дипломатичними тонкощами. У

листопаді 1944 р. із вступом радянської армії на територію Чехословаччини, в її східну частину – „Підкарпатську Русь” (Закарпатську Україну) СРСР порушує одразу одну угоду і два договори: угоду від 18 липня 1940 року, договір від 12 грудня 1943 року, що фіксували визнання кордонів Чехословаччини на 1 січня 1938 року, а також договір від 8 травня 1944 року [3, 211-212].

Від населення краю тоталітарний режим СРСР приховував геноцид проти народів, які його населяли, страхіття ГУЛАГу, видаючи це за допомогою комуністів Закарпаття, як брехню буржуазної преси. Зарубіжна преса того часу зазначала, що з прибуттям радянських військ на територію Закарпаття центральні засоби масової інформації і радіомовлення СРСР трималися осторонь пропагандистської кампанії на користь возз'єднання. Зате київські газети і радіомовлення зробилися її рупором [4, 59]. Дослідники задаються питанням: якою мірою ця позиція відбивала реальний стан речей і чи була це тактика Кремля? В. Маркусь вважає, що „йшлося про співпадіння устремлінь самого українського народу до об'єднання у єдиній державі та імперіалістичних зазіхань СРСР, котрий прагнув здобути важливий трамплін у дунайському басейні” [4, 59]. „Не виключено, - продовжує автор, - що київський уряд виявив ініціативу щодо розв'язання карпато-української проблеми, а, отже, патріотичні мотиви відігравали головну роль” [4, 59].

На нашу думку, дослідник дещо переоцінив фактор патріотизму (хоч він і мав місце) і недооцінив підступність і зухвалість подвійної політики Й.Сталіна, який ще з молодих революційних років відповідав за „національне питання” в ЦК РСДРП(б), безпосередньо керував процесом утворення СРСР і був неперевершеним майстром закулісних інтриг, особливо у такому складному питанні, як національне. Враховуючи надзвичайну централізацію влади в руках радянського диктатора і підконтрольність всієї преси в СРСР ЦК ВКП(б), яким одноособово керував Й. Сталін, важко допустити, що все це робилося без його відома і особистого втручання.

Виходячи з вищенаведеного, не міг з власної ініціативи серйозно ускладнити відносини СРСР з союзниками по антигітлерівській коаліції і досвідчений сталінський висуванець М. Хрущов, який обіймав найвищу партійну посаду на Україні. Отже, з нашої точки зору, саме Й. Сталін „поклавши око” на Закарпаття і особисто втрутившись у цей складний процес на завершальному етапі визначив майбутнє Закарпатської України. Все інше було справою дипломатичної техніки та ідеологічної тактики.

Радянське військове командування через Народні Комітети чинило всілякі перешкоди у виконанні чехословацькою урядовою делегацією в м.Хуст покладених на неї законних функцій, а саме: а) не дозволяло встановити між нею і чехословацьким урядом постійного радіозв'язку; б) заважало організувати набір своїх громадян на військову службу до чехословацької армії, водночас масово, використовуючи бідність переважної більшості населення краю, за матеріальну винагороду набирало до лав Радянської Армії місцевих добровольців; в) ізолювало чехословацьку адміністрацію, оголосивши більшість території Закарпаття прифронтною зоною; г) проводило масове інтернування угорського, німецького, словацького і частини українського населення на шахти Донбасу, в райони Уралу і навіть Сибіру; д) організовувало та ідеологічно через Народні Комітети підтримувало щоденні збройні провокації зі сторони «народної дружини» Севлюшського ОНК, наслідком чого стало прийняття НРЗУ Декрету чис. 15 від 5 грудня 1944 р. „Про припинення зв'язків НРЗУ з Уповноваженим уряду Чехословацької Республіки”, після чого він разом з адміністрацією залишив територію Закарпаття і виїхав у Словаччину.

Все це супроводжувалося посиленою ідеологічною обробкою населення визволеної території, а саме: 1) події місцевого значення висвітлювалися у центральній пресі України, а на завершальному етапі возз'єднання - навіть у рупорі ЦК ВКП(б) газеті „Правда”; 2) населення краю „оберігали” від знань про радянську дійсність в СРСР навіть шляхом перепідпорядкування чехословацького корпусу для ведення бойових дій на

самих безнадійних з точки зору військового мистецтва напрямах поза межами Закарпаття з метою недопущення зустрічей населення краю зі своїми земляками - свідками і жертвами ГУЛАГу, геноциду сталінського режиму проти власного народу.

Як зазначалось вище, останню крапку над „і” у вирішенні питання про подальшу долю Закарпаття поставив радянський диктатор Й.Сталін, змінивши на початку 1945 р. офіційну позицію СРСР у дипломатичних відносинах з чехословацьким урядом. 23 січня 1945 року у відповідь на лист Е. Бенеша, в якому висловлювалось „враження” ніби радянський уряд хоче в односторонньому порядку вирішити питання про Закарпатську Україну керівник СРСР вперше відкрито заявив, що з процесами, які проходять на Закарпатській Україні і з волевиявленням народу доведеться рахуватися. У відповідь президент Чехословаччини несміливо наполягав на тому, щоб перенести розгляд цього питання на післявоєнний період з винесенням його на міжнародну конференцію. Така позиція аж ніяк не влаштовувала радянського керівника, який не відповівши на цю пропозицію, дав завдання дипломатам прискорити підготовку до двосторонніх переговорів, які розпочалися в березні 1945 р.

На цих переговорах Е. Бенешу вдалося тільки поставити питання про визнання кордону між Закарпатською Україною і Словаччиною, в східних районах якої проживало близько 150 тис. русинів-українців. У зв'язку з цим радянська сторона погодилася обговорити питання про оптацію населення в цьому регіоні. Питання про компенсацію Чехословаччині інвестицій, вкладених у міжвоєнний період в економіку Підкарпатської Русі, до уваги не було взято [11, 5-45].

Перша офіційна заява чехословацького уряду, як зазначають дослідники, в якій він зобов'язався „відступити карпато-українську територію Радянському Союзові” була включена до урядової програми, прийнятої в м. Кошіце 5 квітня 1945р [5, 65]. В ній визначалося, що проблему Закарпаття „буде розв'язано відповідно до волі українського народу

Закарпатської України, виявленої демократичним шляхом, і в дусі дружби між Чехословацькою Республікою та Радянським Союзом” [5, 65].

Ще під час зустрічі з В. Молотовим 17 березня 1945 р. Е.Бенеш прямо заявив, що існують всі необхідні умови для возз'єднання Закарпатської України з Радянською. Він вважав, що цей акт потрібно буде оформити міжнародним договором, „котрий був би підписаний після встановлення президентом контактів з політичними лідерами в Празі” [5, 64].

Отже, долю Закарпатської України було вирішено. Керівництво СРСР, не бажаючи чекати мирної конференції, відразу ж після закінчення війни запросило вже новий прокомуністичний уряд Чехословаччини для підписання договору про передачу Закарпаття СРСР.

Завершальним етапом цього процесу стало підписання 29 червня 1945р. Договору між Чехословацькою Республікою та Радянським Союзом про Закарпатську Україну. Чехословацький прем'єр-міністр З.Фірлінгер та державний секретар закордонних справ В.Клементіс підписали його від імені ЧСР. Від СРСР міжнародний акт було підписано Народним комісаром закордонних справ В.Молотовим. Уряд СРСР надавав цьому Договору великого значення, про що засвідчила присутність Й.Сталіна на церемонії його підписання. Уряд УРСР було представлено П.Рудницьким. Характерно, що ніхто із керівництва НРЗУ не був запрошений на цю урочисту церемонію. Члени НРЗУ чекали рішення можновладців в Ужгороді.

Перша стаття Договору проголошувала: „Закарпатська Україна (що носить, згідно з Чехословацькою Конституцією назву Підкарпатська Русь), яка на підставі Договору 10 вересня 1919 р., укладеного в Сен- Жермені ан Ле, увійшла як автономна одиниця в межі Чехословацької Республіки, возз'єднується в згоді з бажанням, виявленим населенням Закарпатської України і на підставі дружньої угоди обох Високих Договірних Сторін, з своєю споконвічною батьківщиною - Україною і включається до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки” [6, 284].

В цій же статті договору зазначалося, що кордони між „Словакією” і

Закарпатською Україною, які існували до 29 вересня 1938 р., стають з внесеними змінами (район Чопа) кордонами між СРСР і ЧСР, згідно з картою, що додавалася [6, 284]. Без змін залишався також кордон з Угорщиною. Згідно окремого протоколу до договору між СРСР і ЧСР від 29 червня 1945р., жителям Закарпаття чеської та словацької національності надавалося право оптації. Це ж стосувалося українців і росіян, що служили в чехословацькій армії. Українці і росіяни, що знаходилися в Чехословаччині, могли переселитися на Закарпаття [5, 52].

22 листопада 1945р. Радянсько-Чехословацький Договір про Закарпатську Україну було ратифіковано тимчасовими зборами ЧСР, а 27 листопада Президією Верховної Ради СРСР. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 січня 1946 р. у складі УРСР було утворено Закарпатську область, а 25 січня 1946 р. на її території було введено законодавство УРСР.

На основі проаналізованих першоджерел та інших матеріалів можна зробити висновок, що альтернативи приєднанню Закарпатської України до Радянської України в тих конкретно-історичних умовах не існувало.

1. Болдижар М. Краю мій рідний.-Ужгород.-1998.- 232с .
- 2 Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами.-Ужгород.-1996.- 158с.
- 3.Россовська М.І. Й Сталін., Е.Бенеш і Закарпаття восени 1944р.//Карпатика.- Випуск 2.-1993.- С. 210-222.
4. Маркус В. Приєднання Закарпатської України до Радянської України.- К.,1993.- 111с.
5. Макара М.П. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 – січень 1946рр.).-Ужгород,1995.-107с.
6. Шляхом жовтня. Збірник документів.-Ужгород, 1965.-Т.VI.-443с.

